

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477) «179/1917/1920»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-139-142>**Сергій Падалка**

Інститут історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: seriogap@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

Тарас Шульга

Інститут історії України НАН України
молодший науковий співробітник (Україна)
e-mail: shulhatar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7180-4610>

Реєнт О. П. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. – К.: Інститут історії України, 2021. Кн. 1. 846 с. Кн. 2. 818 с.

***Анотація.** Автори рецензії аналізують збірку нарисів відомого українського історика, присвячену широкому спектру проблем соціально-економічної та соціально-політичної історії України протягом XIX та початку XX століть. Особливу увагу рецензентів привернули оригінальні та продуктивні підходи О.П. Реєнта до вивчення процесів втягування України в модерний світовий аграрний ринок, а також кризових явищ в українському соціумі під час Першої світової війни та Української революції. На думку рецензентів, це дослідження створює широку базу для глибшого вивчення принципово важливого періоду української історії.*

***Ключові слова:** агросектор, соціальна криза, війна, революція*

Вихід у світ двотомного видання члена-кореспондента НАН України О. П. Реєнта – безперечно, значна подія у вітчизняному науковому просторі. Ураховуючи, що цьому вирішальному періоду української історії здебільшого присвячувалися праці конкретно-тематичного характеру, підготовка масштабної аналітичної праці стала на часі. Неабиякого значення виданню надає також той факт, що воно має міцне методологічне підґрунтя, у ній відображаються положення, які сприятимуть виробленню нових оцінок та підходів до контрверсійних історичних подій, процесів і явищ, вона охоплює досліджувані питання у широкому політичному, економічному, міжнародному, гуманітарному контексті.

В об'ємній за обсягом праці дослідник ставить питання про місце України в динамічних процесах так званого «довгого XIX сторіччя», яке залишилося в світовій історії як періодом небаченого економічного зростання та модернізації суспільних відносин, так і часом воєнно-політичних потрясінь, а також створило умови для катаклізмів XX сторіччя.

В історіографічному огляді автор цілком слушно підкреслює надмірну політизованість, від якої потерпало й потерпає висвітлення цього періоду. Після радянської доби, коли історики були змушені звертатися передусім до соціально-економічних процесів (причому лише в марксистській парадигмі) та явищ класової боротьби, українські дослідники зосередилися на вивченні переважно національно-визвольного руху. Закордонні спеціалісти, серед яких переважають представники країн Заходу, досліджують ширший спектр проблем, але продуктивна взаємодія між вітчизняним та закордонним науковими середовищами все ще налагоджена недостатньо.

Справді новаторським є другий розділ першої книги нарисів, у якому автор робить спробу висвітлити місце України в зовнішньополітичних проектах європейських великих держав (причому до таких держав дослідник відносить й Османську імперію, що є цілком обґрунтованим у межах розглянутого періоду). Переконаливо показано, що слабкість українського національного руху дозволяла керівництву цих держав сприймати Україну лише як об'єкт своєї політики, ба більше, «українське питання» часто розглядалося як частина або ж регіональна проблема більш відомого «польського питання». Зрештою, це було природно для переважно домодерного українського суспільства, в якому політична активність довго залишалася сферою інтересів аристократії (часто іноетнічної) та близьких до неї верств. Можна лише привітати авторський підхід до місця українських національних активістів у суспільних процесах XIX сторіччя, який до того ж резонує з новітнім поворотом до вивчення історії України як багатоетнічної спільноти. І

.....
все ж, як демонструють численні факти, наведені в рецензованій праці, український рух таки існував, з часом проникаючи дедалі глибше в народну масу, захоплюючи ширші кола еліт, а відтак створюючи підстави для українського відродження наприкінці досліджуваної доби та по її завершенню.

Розглядаючи події та процеси другої половини XIX – початку XX сторіччя, автор звертає основну увагу на соціально-економічні аспекти і передусім на еволюцію аграрного сектору. На нашу думку, така розстановка пріоритетів є виправданою принаймні з двох причин. По-перше, протягом усього цього періоду сільське господарство абсолютно домінувало в усіх аспектах української економіки – від зайнятості до бази оподаткування, від споживання транспортних послуг до зовнішньої торгівлі. По-друге, саме в цей час Україна стала тією «житницею світу», одним із найважливіших гравців на світовому продовольчому ринку, яким вона залишається досі. Тож дослідження процесів, які визначали розвиток усього суспільства та сформували сучасне місце України в світовій економіці, безумовно, заслуговувало на першочергову увагу автора. Україна інтегрувалася до світового аграрного ринку під час так званої «першої глобалізації» і зрозуміти розвиток її сільського господарства без вивчення основних ринків українського експорту навряд чи є можливим. О. П. Реєнт у своїй праці подає широкую картину розвитку як виробництва, так і споживання основних продовольчих товарів у понад 30 країнах – від Канади до Австралії, від Греції до Індії. Із неї стає ясным, що індустріалізація в багатьох із цих країн суттєво випереджала розвиток сільського господарства (і зокрема, його зернової галузі), що породжувало дефіцит продовольства та створювало сприятливі умови для ввезення української продукції. З іншого боку, саме це проміслові піднесення формувало фінансові ресурси для оплати аграрного імпорту. Іншим механізмом формування зарубіжних ринків збуту української аграрної продукції був пріоритетний розвиток незернових галузей сільського господарства, як-от молочного виробництва в Данії, виноробства в Греції та інших країнах Середземномор'я, або тютюництва в Османській імперії. Але, як показує автор, Україна не була ані єдиною, ані навіть найважливішою локацією формування експортного агропотенціалу – на цей шлях іще раніше ступили США та заокеанські поселенські колонії Британської імперії, причому в цих країнах експортно-орієнтований сектор сільського господарства розвивався не за рахунок стримування внутрішнього споживання (як це відбувалося в Україні, а ще більшою мірою в інших частинах Російської імперії), а паралельно з виходом цього внутрішнього споживання (тобто життєвого рівня маси населення) на дедалі вищий рівень. Ба більше, маючи вищі обсяги виробництва та експорту, розвинену транспортну та фінансову інфраструктуру, а також більш продуктивних виробників, конкуренти України намагалися контролювати динаміку світового ринку, тоді як українські селяни і навіть великі землевласники переважно лише пристосовувалися до коливань цін і попиту. Крім того, якщо інші експортери мали достатньо зерна як на вивіз, так і для потреб власного тваринництва, то в Україні експорт розширювався за рахунок уповільненого розвитку тваринництва, а це, в свою чергу, унеможливлювало забезпечення гноєм (що було надзвичайно важливим в цю добу, адже до створення потужного виробництва штучних добрив залишалися ще цілі десятиріччя).

Формування експортного ресурсу за рахунок низького внутрішнього споживання, яке подеколи набувало характеру «голодного експорту», було важливим чинником збереження й посилення соціальних протиріч в українському суспільстві, а відтак дестабілізації політичного режиму Російської імперії. Однак уряд не лише не перешкодив, а прямо сприяв пріоритетному розвитку експортного сектора, оскільки без стабільних надходжень фінансових ресурсів ззовні імперія не могла здійснювати незалежну й активну зовнішню та військову політику. Іншими словами, російське керівництво в гонитві за імперською величчю свідомо допускало недоїдання низів українського села та деформацію структури сільського господарства. Відтак процеси, висвітлені в рецензованій праці, можна розглядати як передвісник голодоморів XX століття та навіть сучасної імперської політики Росії, одним із елементів котрої є вилучення продовольчих ресурсів окупованих регіонів України. Стрімке зростання аграрного експорту також сприяло збереженню позицій землевласницької еліти, чий інтереси перепліталися з інтересами імперського режиму, що й не дивно, враховуючи персональний склад політичної верхівки царської Росії.

Проте О. П. Реєнт показує, що загалом другу половину XIX – початок XX сторіччя слід вважати періодом небаченого доти технологічного поступу в більшості галузей аграрного сектора: розвивалося сільськогосподарське машинобудування, розширювалася та вдосконалювалася транспортна інфраструктура, прогресувала селекційна справа. Саме цей поступ уможливив не лише піднесення сільського господарства (при всій його нерівномірності та соціальній несправедливості), а й (опосередковано) модернізацію українського суспільства загалом: доходи від українського хліба, цукру та інших продовольчих товарів профінансували залізниці та трамваї, театри й часописи українських міст, нові школи та вищі навчальні заклади.

У читача не залишається сумніву, що Україна наприкінці XIX – на початку XX століття йшла до масштабної соціальної кризи. Безпосередні передумови цієї кризи автор всебічно висвітлює у дев'ятому розділі першої книги, продемонструвавши на десятках фактів, що царизм до останньої можливості протистояв будь-яким, навіть найпоміркованішим опозиційним рухам, не допускаючи також аполітичної профспілкової діяльності, тож авторитарний курс уряду провокував перехід незадоволених до насильницьких методів боротьби.

Друга книга присвячується розгляду ключових проблем двох глобальних подій початку XX ст. – Першої світової війни й Української революції 1917–1921 рр. Стрижневою думкою, покладеною в основу дослідження цих сюжетів, стало бачення автором історії цього періоду як процесу послідовного розвитку соціально-економічного потенціалу, змін уявлень про роль і місце України у складі Російської імперії та світі. Цим виданням О. П. Реєнт зробив спробу «повернути» історії України кінця XIX – початку XX ст. «український чинник», здійснивши широку реконструкцію та аналіз розвитку промисловості в роки Першої світової війни, з'ясував причини труднощів розвитку продуктивних сил, особливості формування російського капіталізму. Розглядаючи механізми розвитку паливного ринку, О. П. Реєнт подає широке тло визначальних явищ, що зароджувались у вугільній галузі, зокрема вторгнення держави у приватно-торговельні відносини, негараздів на залізницях і нестачі робітників, змін кон'юнктури міжнародних паливних ринків, реакції правлячих кіл царської Росії на занепад енергетичного сектора економіки. Мобілізацію промисловості України для потреб фронту автор розглядає у всьому комплексі проблем і здобутків, наводить низку матеріалів, які підтверджують наявність гальмівних чинників заходів із переведення промисловості на воєнні рейки.

З огляду на загальну структуру рецензованої праці важливим є її розділ, у котрому йдеться про становище сільського господарства в роки війни. Крім загальних тенденцій розвитку галузі, автор характеризує динаміку змін у земельних ресурсах Правобережної й Лівобережної України, переселенської політиці, зрушення у структурі посівних площ, обсягах зібраного врожаю, особливості тваринництва, машинної й технічної бази господарства. Запропоновані автором пояснення причин занепаду селянського господарства стосуються таких першорядних чинників, як державна підтримка, масова мобілізація на фронт чоловічого населення, зростання цін на промислові товари, розрив царської Росії зі світовим хлібним ринком, скорочення поголів'я продуктивної та робочої худоби.

Роль України у забезпеченні армії та населення продовольством О. П. Реєнт розглядає у рамках такого глобального чинника, як затягування війни, вироблення політичних підходів країн світу до розв'язання продовольчої проблеми тощо.

Праця відзначається детальністю викладу значної кількості подробиць, що стосуються розвитку транспортно-залізничного комплексу України, що демонструє намагання автора якомога повніше розкрити перебіг подій і загальний контекст продуктивних сил. Загострення транспортно-залізничної кризи напередодні краху імперії Романових автор пояснює невідповідністю потенціалу зазначеного комплексу вимогам, які висунула до нього зтяжна війна.

Вплив війни на соціально-економічне становище населення міст і промислових регіонів України тлумачиться автором у таких різноманітних виявах, як фінансування війни, продовольче становище в містах, життєвий рівень населення, заходи громадськості зі стримування його спаду.

Розділ 6 «Суспільно-політичне життя в роки війни» включає в себе аналіз змін у суспільних інститутах царської Росії, зокрема добродійної діяльності громадських організацій, зусиль громадськості щодо реформування місцевого й народно-господарського управління, ставлення урядових кіл до кооперативного руху. Запропоновані автором пояснення причин загострення протиріч в імперському суспільстві об'єктивно відтворюють загальну картину відносин, що склалися у довоєнні та воєнні роки.

Важливе місце у другій книзі праці О. П. Реєнта знайшли сюжети, присвячені соціальним процесам Української революції 1917–1921 рр. Автор зробив важливий крок для поглибленого розуміння складних процесів, пов'язаних зі становленням робітництва, застерігає дослідників бути обережними при формуванні наукових уявлень про соціальні групи і верстви, і особливо їх ставлення до власності, формування політичних уподобань тощо. Чи не найцікавішими є розділи сьомий і восьмий, адже в них пропонується поглянути на особливості розвитку українського робітництва, формування національних кадрів, наслідки русифікації пролетаріату, ставлення робітництва до Центральної Ради та більшовицької влади.

Таке велике та багатоаспектне дослідження не могло обійтися без окремих огріхів. Так, розділ другий першої книги, присвячений «українському питанню» в історії європейської дипломатії, фактично обмежується першою половиною XIX сторіччя, хоча заголовок розділу окреслює його хронологічні рамки як «XIX – початок XX ст.».

Будемо сподіватися, що цю конче потрібну працю буде перевидано більшим тиражем за більш сприятливих для розвитку науки умов. Це особливо необхідно, оскільки О. П. Реєнт адресує своє дослідження широкому читачеві – науковцям і викладачам історії, учителям, аспірантам і студентам, усім, хто виявляє інтерес до історії України.

Serhii S. Padalka

Institute of Ukrainian History (NAS of Ukraine),
Dr. (History), Professor

Taras S. Shulha

Institute of Ukrainian History (NAS of Ukraine),
Junior Research Fellow

Reient O. Socio-Economic and Political Transformations in Ukraine (at the End of 19th – Beginning of the 20th century). 2 books. - Kyiv: Institute of History of Ukraine, 2021. Book 1. 846 p. Book 2. 818 p.

Abstract. *The authors of the review analyze a collection of essays by a famous Ukrainian historian, devoted to a wide range of problems of socio-economic and socio-political history of Ukraine during the 19th – beginning of the 20th centuries. The reviewers paid special attention to the original and productive approaches of Prof. Reient to study of Ukraine's involvement in the modern global agricultural market, as well as the crisis in Ukrainian society during the First World War and the Ukrainian Revolution. According to the reviewers, the study provides a broad basis for a deeper research into this crucial period.*

Key words: *agricultural sector, social crisis, war, revolution*

Статтю надіслано до редколегії 23.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.05.2022 р.